

"Folklor yaradıcılığımızda Qərbi Azərbaycan izləri" rubrikasında Qərbi Azərbaycan ellərinin etnoqrafiyasından danışacağıq. Əlbəttə, bir yazıda 16 mahallı Qərbi Azərbaycanı əhatə etmək mümkün deyil. Amma bütövlükdə onu demək lazımdır ki, Qərbi Azərbaycanın etnoqrafik mənzərəsi geniş şəkildə araşdırılmalı, öyrənilməli və nəşr edilməlidir.

Aidiyyəti elmi-tədqiqat institutlarında bu işi kompleks həyata keçirən xüsusi şöbələr olmalıdır. Əsasən, bizdə etnoqrafiya folklorun içində öyrənilir, nəzərə alsaq ki, etnoqrafiya ayrı bir sahədir, bu halda o tamamilə ayrıca öyrənilməlidir. Qərbi Azərbaycan ellərinin də etnoqrafiyası xüsusi yanaşma tələb edir. Adından da göründüyü kimi, etnoqrafiya elminin əsas tədqiqat obyektini bilavasitə etnosdur, xalqın özüdür. Odu ki, biz soydaşlarımızın həyatının, məişətinin, yaşayışının hər detalını öyrənməliyik. Bir sözlə, xalqımızın dili, tarixi, təfəkkürü, məişəti, adət-ənənəsi, etnoqrafiyası daha dərinlərdən tədqiq edilməlidir ki, biz soydaşlarımızın həyat tərzini, məşğuliyyətini, soylarını və sair öyrənə bilək.

Könül Səmədova "Qərbi Azərbaycan etnonimlərinin arealları" kitabında yazır: "...Q. Qeybullayevin "Toponimie Azerbaycana", "Kqtnoqenezu azerbaydcanüev", "Qədim türklər və Ermənistan", "Azərbaycan türklərinin inkişafı tarixindən" adlı kitabları və çoxsaylı məqalələri Azərbaycan və Qərbi Azərbaycan etnonimlərinin tədqiqi üçün əvəzsiz material və elmi mənbədir. Həmin əsərlərdə Azərbaycan (türk) xalqının demək olar ki, bütün makro və ya mikro, paleo, mezo və neotoponimləri əksini tapmışdır. Etonimlər, onların rast gəldiyi ilkin mənbələr haqqında məlumatları kifayət qədər genişləndirmək mümkündür. Zənnimizcə, Azərbaycan və Qərbi Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin tərkibinə girən əsas etnonimlər, onların rast gəldiyi mənbələr haqqında yetərli ümumi məlumat verildi. Türk mənşəli qəbilə və tayfalar, nəsil və tirələr haqqında elmi ədəbiyyatda geniş bəhs olunur, bu istiqamətdə tədqiqatlar davam etdirilir. Azərbaycanın bugünkü ərazilərində etnonimlərdən düzəlmiş külli miqdarda etnotoponimlər vardır. Onların əksəriyyəti R.M.Yüzbaşovun, Q.Ə.Qeybullayevin, Ə.A.Hüseynzadənin, Q.Voroşilin, S.M.Mollazadənin, Ə.I.Əliyevin, eləcə də digər coğrafiyaçı, tarixçi və dilçi toponimçilər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bununla yanaşı, araşdırmalar-

dan aydın olur ki, qədim Oğuz yurdu Ermənistan ərazisindəki etnotoponimlər kifayət qədər tədqiq olunmamış, onların areal xüsusiyyətləri üzə çıxarılmamışdır".

T.ə.n Xatirə Ağayeva "Qərbi Azərbaycan əhalisinin maddi-mədəniyyətinin tarixi-mədəni kökləri (Qaraqoyunlu dərəsi və Göyçə mahalının təmsalında)" məqaləsində "Qərbi Azərbaycan əhalisi haqqında müəyyən elmi araşdırma, indiki Ermənistan ərazisi nəzərdə tutulur. 1988-ci ilə qədər bu "qondarma" respublikanın ərazisində azərbaycanlılar özlərinin dədə-baba yurdunda yaşayırdılar. O zamana qədər, daha dəqiq ifadə etsək 1918-1920-ci illərə qədər ümumiyyətlə belə bir coğrafi anlayış yox idi. Əcnəbi səyyahların əsərlərində indiki Ermənistan ərazisi Azərbaycanın qərb bölgəsi kimi göstərilirdi...Xristian dünyasının qurmuş olduğu planlara görə onlar indii məskunlaşdıqları torpaqlara zorla köçürülməyə başlayırlar. Bununla da Qərbi Azərbaycanın minlərlə yaşadığı doğma torpaqlarında "gəlmələr" məskunlaşmağa başlayırlar. Qərbi Azərbaycanın Qaraqoyunlu dərəsi deyilən böyük bir mahalında və Göyçə qolu ətrafında yaşayan əhali xüsusi müqavimət göstərərək yaşadığı yerdə erməni kəndlərinin salınmasına icazə verməmişlər. XIX-XX əsrin əvvəllərində hər iki mahalın bəzi yerlərində zorla ermənilər üçün kiçik məhəllələr yaradılmağa başlayırlar. Bütün göstərilən səylərə baxmayaraq, "qonaq" kimi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmağın mümkün olmayacağını çox tez anlamışlar. Görünür, azərbaycanlı türklərinin qorxusundan özləri üçün daimi qalacaq yerləri də yaratmamışlar. İkinci əsas səbəb, sorğu apardığımız qaraqoyunlu və göyçəlilərin fikirlərinə görə, əsasən sıx məşəlik və dağlıq yerlərdə olan bu mahalda həm heyvandarlıq, həm də bostançılıqla məşğul olmaq ermənilərə nəsib ola bilməyəcək xöşbəxtlik idi. Onlara Azərbaycanın torpaqlarında yad və müvəqqəti olduqlarını həmişə dərk edirdilər, ona görə də həmişə xidmət sahəsində - bəna, dərzi, pineçi, rəngsaz və digər yerlərdə vaxt keçirirdi-

Qərbi Azərbaycan etnoqrafiyası - ayrıca tədqiqat əsərləri yazılacaq mı...

lər. Qərbi Azərbaycanın maddi-mədəniyyətinin tarixi kökləri bütün azərbaycanlıların əcdadları ilə bağlıdır. Sovetlər dövründə etnoqrafiya elminin formalaşmasında mühüm rolunu Y.V.Bromley və Q.Y.Morkova Cənubi Qafqazda yaşayan yerli azərbaycanlıların maddi-mədəniyyətinin tarixi köklərini, xüsusilə "Müasir Ermənistanın, Cənub-Şərqi Gürcüstanın və Azərbaycanın qərb bölgələrində özünəməxsus daşdan tikilmiş yaşayış evləri quruluş etibarını ilə bəzən dərin özlülük olan, pilləkanvari ağacdan damının üzəri torpaqla örtülməsini qeyd edirdilər. Bu cür yaşayış evləri Cənubi Qafqaz ərazisində ən qədim dövrlərdən məlum olmuş və əsasən Ön Asiyanın oturaq əhalisinin qazma tipli evləri ilə bağlı olduğunu göstərirdilər" Daşdan tikilmə bu cür həm sadə, həm də kifayət qədər möhkəm özlülük olan evlər

Qərbi Azərbaycan ərazisində keçən əsrdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Tixut yaşayış yerində, Üçmüəzzin ətrafında aşkar edilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə belə evlər Cənubi Qafqazda tunc dövründən məlumdur. Etnoqrafiya bu cür evlərin tikintisini təbii şəraitlə əlaqələndirirlər. Qərbi Azərbaycanın araşdırdığımız əraziləri coğrafi baxımdan Türkiyə ilə həmsərhəddirlər. Qədim ticarət yollarının ön Asiya ölkələrindən Aralıq və Qara dəniz sahillərinə, oradan Cənubi Qafqaza qədərki magistralının bir hissəsi olan Qaraqoyunlu və Göyçə mahalı strateji baxımdan çox mühüm ərazidə yerləşirlər. Ən qədim dövrlərdən Türkiyə vasitəsilə xarici ölkələrlə əsasən ticarət əlaqələri saxlayan yerli əhali burada 1920-ci ilə qədər, yəni sovetlər quruluşu qələbə çalana qədər əcnəbi ölkələrlə həmişə müəyyən təmasda olmuşlar. Qərbi Azərbaycan torpaqlarının xəritəsinə nəzər saldıqda buranın Zaqafqaziyanın cənub hissəsində yerləşməsi, şimaldan Gürcüstan Respublikası ilə şərq və cənub şərqdən bu günkü Şimali Azərbaycanla, qərbdən Türkiyə ilə, cənubdan İranla həmsərhəd olduğu görünür. Bu sərhədlər

daxilində yerləşən ərazilərdə türk tayfalarının six məskunlaşması e.ə. II minillikdən başlayaraq intensiv xarakter almışdır. Əsasən türk-oğuz tayfaları tərəfindən məskunlaşan Qərbi Azərbaycan ərazisində 16 böyük mahal olmuşdur - Ağbaba, Şöreyil, Lori, Pəmlək, Dərələyəz,

Zəngibasar, Gərnibasar, Vədi-basar, Talin, Zərdarabad, Karbibasar, Dərəçiçək, Ataran, Zəngəzur, Qaraqoyunlu və Göyçə. Bunlardan Qaraqoyunlu və Göyçə arasında çox qısa bir məsafə - aşırım Murguz dağından keçirdi. Dəniz səviyyəsindən 2000 m-ə qədər yüksəklikdə yerləşən Göyçə gölünün adı olduğu kimi ilk dəfə "Kitabi-Dədə-Qorqud" dastanında çəkilmişdir. Hər iki mahalın ərazisində 10-larla irili, xırdalı göllər var idi. Amma bunlardan ən böyüyü və dərinliyi Göyçəkavotriyasıdır. Tarixi məlumatlara görə bu ərazi III-V əsrlərdən 1387-1388-ci illərə qədər Çuxursəddiliyi, 1387-1388-ci illərdən 1969-cu ilə qədər Vardenis olmuşdur.

Qaraqoyunlu dərəsində yerləşən kəndlərin də adları, yəni toponimləri, hidronimləri, oikonimləri, antroponimləri buranın əhalisinin avtohton, aborigen olaraq minillərlə doğma torpaqlarında yaşamışlar. Hər iki mahalın maddi-mədəniyyətinin tarixi kökləri yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ümumazərbaycan tarixindən ayrılmaz olaraq, onun bir hissəsidir. Alim yazır ki, Qərbi Azərbaycan ərazisinin yerli türkdilli əhalisinin formalaşması etnosiyasi tarixlə, daha dəqiq türk xalqlarının etnosiyasi tarixi prosesinin bir hissəsidir. "...Araşdırdığımız zaman kəsiyində Qaraqoyunlu və Göyçə mahalının əhalisinin maddi-mədəniyyətinin tarixi-mədəni kökləri birbaşa yerli əhalinin tarixi prosesidir. Yeni ən qədim dövrlərdən başlayaraq maddi-mədəniyyətin bütün sahələri - yaşayış məskənləri və evləri, geyimləri və bəzəkləri, yeməkləri və içkiləri, nəqliyyat növləri bütövlükdə türk dünyasının bir hissəsidir. Bu elementlərin hər birini ayrı-ayrı araşdırdıqda onların köklərinin, inkişafının ümumazərbaycan və ümumtürk dünyasının bir hissəsi olduğunu üzə çıxarırlar. Bu güclü faktlar içərisində bir çox misallar göstərmək olar. Hər iki əhalinin yemək rasionunda türklərin ən qədim tarixindən bu günə qədər saxlanılan, daha çox Orta Asiya və Anadolu türklərinin gündəlik yemək mədəniyyətində istifadə edilən "bişməmiş yemək" nümunələridir. Bu cür yemək növləri əsasən heyvandarlıq və əkinçilik məhsullarından alınır. "Koramaz" deyilən yemək təzə çalınmış qatıqla bişməmiş, süzülmüş südü qarışığından alınır. "Agsulaq" sarımsaq qatığı təzə nehrə yağını əridib qatışdırmaqla alınır. "Qovud" üyüdülmüş buğda ununa şər-

bət qatılaraq hazırlanırdı. Gicikənin yazda yığılıb duzla ovularaq yeyilməsi və s. Demək olar ki, bütün bişmiş yeməklərin sarımsaq-qatıqla yeyilməsi bir çox türk xalqlarında bugünə qədər yaşayır. Bu cür adət daha çox xəmirəndən hazırlanan xörəklərə aiddir. Uzun qış aylarında, heyvanların südü azaldıqda ağırtının yerini "qurut" deyilən iri, girdə formalı ağı rəngli yaylaqda nehrə çalxalanarkən artıq qalan qatıqdan hazırlanan xüsusi "konservant" əvəz edir. Lazım gəldikcə qurudu ilq suyun içinə qoyub 1-2 saat müddətinə ovaraq, çox ləzzətli qatı və qatıgabənəz məhlul hazırlayırdılar. Bu cür qurut əzməsinə sarımsaq qatışı artıq lazımlı olurdu. Bu cür qurutlar indiyə qədər Anadolunun hər bir irili-xırdalı şəhərlərinin bazarlarında, Qərbi Azərbaycan əhalisinin hazırladığı ölçüdə və formada satılır. Orta Asiyada belə qurutlar nisbətən kiçik formada hazırlanırdı və əsasən xəmirəndən hazırlanan "bəşbarmaq", "manti" ya süfrəyə gətirilən əlavə edilir. Digər bir misal - keçən yüzillikdə arxeoloji və etnoqrafik araşdırmalar nəticəsində elmdə Azərbaycanın yaşayış məskənlərinin təbii və süni mağara məskənlərindən başlayaraq müasir kənd, qəsəbə və şəhər yaşayış məskənlərinə qədər böyük təkmilləşmə və inkişaf prosesi keçdiyi sübut olunmuşdur. Araşdırdığımız XIX-XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanın xalq yaşayış məskənləri daimi, yəni kənd, şəhər və müvəqqəti - oba, binə, yurd, yaylaq olmaqla iki mühüm qrupa bölünür".

Alim yazır ki, Qərbi Azərbaycan ərazisinə ermənilər köçürüldükdən sonra yerli əhali öz milli varlıqlarını qorumaq üçün əllərindən gələni ediblər. Belə ki, əhali gəlmə millətlərin, o cümlədən erməni və rusların təsiri altında düşməyərək, milli geyimlərini hətta XX əsrin ortalarına qədər saxlamışlar. Bununla əsas səbəbi yerli əhalinin iş üçün başqa yerlərə əsasən miqrasiya etməməsidir. Milli geyim nümunələrindən meşər (önlük), sırtov (qalın kişi və qadın üst geyimi), yaylıq (baş örtüyü) və s. kimi paltarlar gündəlik istifadə edilirdi.

Bu qeydlər X.Ağayevanın məqaləsində yer alıb. Qərbi azərbaycanlılar öz varlıqlarını yaşatmaq, adət-ənənələrini qorumaq üçün böyük mücadilələr veriblər. İnanırıq ki, yaxın gələcəkdə onlar əminamənlik içində öz yurdlarına qayıdacaqlar.

İradə SARIYEVA